

О.В. Старченко

Музей історичних коштовностей України
філія Національного музею історії України

ЗОЛОТА СКАРБНИЦЯ УКРАЇНИ

Музей історичних коштовностей України було створено як філіал Державного історичного музею (тепер Національний музей історії України) для зберігання та експонування музейних цінностей, виготовлених з дорогоцінних металів та коштовного каміння, згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 1300 від 22 листопада 1963 р. Кілька років невеликий творчий колектив на чолі з О.Д. Ганіною та І.В. Бондарем провадив напружену роботу над науковою концепцією, тематико-експозиційним планом та збором експонатів. І ось 4 січня 1969 року новий музей, чи не найсвоєрідніший у світі, відчинив свої двері для відвідувачів.

Основу його фондів складали експонати з Державного історичного музею УРСР. З них 77,5 тисяч нараховували колекції нумізматики, фалеристики та медальєрики. Значно поповнені за роки існування музею тепер вони зберігаються в Національному музеї історії України. Предметів археології та ужиткового мистецтва нараховувалося понад 14 тисяч одиниць. В їх число ввійшли експонати старих фондів Київського історичного музею, колишнього Художнього музею (тепер Київського музею західного та східного мистецтва), Всеукраїнського музею єврейської культури, знахідки з дорогоцінних металів з розкопок Інституту археології АН УРСР.

У 60-х роках, коли виникла ідея створення такого спеціалізованого зібрання музейних предметів з дорогоцінних металів, вона мала свій сенс. Не можна забувати, що у роки Великої Вітчизняної війни загинуло чи було безнадійно втрачено багато експонатів світового значення, які зберігалися у музеях великих і малих міст України. А те, що лишилося, чи було надбанням вже повоєнних років, часто зберігалося без належного догляду і контролю, що призвело до нових втрат. Керуючись тією ж Постановою Ради Міністрів № 1300, 21 музей республіки передав утвореному музею свої експонати з дорогоцінних металів і коштовного каміння. Це музеї міст Миколаєва, Ужгорода, Житомира, Чернівців, Керчі, Херсона, Львова, Севастополя, Симферополя, Полтави, Бахчисарая, Сум, Кіровограда, Кривого Рога, Чернігова, Івано-Франків-

ська, Кам'янець-Подільська, Бердянська, Дніпропетровська, Лохвиці та Києва. Всього протягом 1964-1968 рр. з цих музеїв було одержано близько 2400 виробів ужиткового мистецтва та археологічних знахідок з дорогоцінних металів. Таким чином, можна сказати без перебільшення, що вся республіка прийняла участь у створенні нового музею і що неофіційна назва золотої скарбниці України належить Музею історичних коштовностей по праву.

Найдавніші дорогоцінні експонати, які склали колись ядро збірки музею, походять з колекції відомого київського мецената та колекціонера Богдана Івановича Ханенка. Він був організатором Товариства старожитностей і мистецтва, що було засноване у 1897 р. Товариство ставило за мету збирання й охорону пам'яток історії і культури та створення у Києві міського музею.

Київський музей старожитностей і мистецтва було створено у 1899 р. Його засновниками були М.Ф. Біляшівський, В.В. Хвойка, Д.М. Щербаківський. З 1904 р. він одержав назву Київський художньо-промисловий музей (згодом працював у приміщенні спеціально побудованому архітектором В.В.Городецьким, де зараз знаходиться Національний художній музей). З 1919 р. він називався Перший державний музей, а в 1924 р. був перейменований на Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка. В 1936 році музей було реорганізовано в Київський державний музей українського мистецтва, а виділена з його зібрань історична колекція стала основою Київського державного історичного музею (з 1965 р. - Державний історичний музей Української РСР, з грудня 1991 р. - Національний музей історії України).

На базі приватного зібрання Б.І. та В.Н. Ханенків, що розміщувалося в спеціально побудованому в 1882 р. на Терещенковській вулиці архітектором Р.Ф. Мельцером особняку, в 1919 році було засновано Музей західного та східного мистецтва (у 1921-1934 рр. цей музей мав назву "Музей мистецтв ВУАН").

Щоб зберегти та примножити музейну колекцію старожитностей, багато зусиль доклав відомий археолог та діяч культури, перший директор Київського музею М.Ф. Біляшівський. Можна назвати прізвища і таких відомих українських діячів культури, як Д.М. Щербаківський, В.В. Хвойка та інших, які розшукували та купували для музею знахідки з дорогоцінних металів, яким імовірініше за все загрожувало знищення, незва-

жаючи на їх матеріальну цінність. Нажаль, такі випадки траплялися дуже часто. Власники землі, де знаходили стародавні коштовні речі, давали їм раду за своїм розумінням: більшість їх була просто переплавлена на зливки золота чи срібла. Така доля спіткала, наприклад, величезний скарб золотих виробів Київської Русі, що його було знайдено в 1842 році на садибі Анненкова, розташованій на території Десятинної церкви у Києві. Кілька сотень прикрас XI-XII ст. перестали існувати, за винятком буквально десятка предметів. Тим вартісніші для нас ті речі, що збереглися. Але тут йдеться не про матеріальну цінність. Висока істина заключається в тому, що художні твори, у принципі, не можуть мати грошового еквіваленту.

Зовсім не поділяли цієї думки керівники молодого Радянського держави. Особливо постраждали речі релігійного культу. На підставі Декрету ВЦВК “О порядке изъятия церковных ценностей, находящихся в пользовании групп верующих” від 23 лютого 1922 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет прийняв Постанову “Про передачу церковних цінностей до фонду допомоги голодаючим” від 8 березня 1922 р. В зв'язку з цією постановою, предмети з дорогоцінних металів з усіх храмів, молитовних будинків, синагог і т.п. у травні 1922 р. були вилучені.

Завдяки участі у роботі спеціальних комісій таких фіхівців, як Д.М. Щербаківський якусь частину речей музейного значення, як, наприклад, золоту митру поч. XVIII ст., прикрашену дорогоцінним камінням, перлами та емалевими медальйонами, такі вироби українських золотарів XVII-XVIII ст., як потири, диски, даросховниці, панатії вдалося врятувати від знищення. Пізніше, десь близько 1926 року, вони, як і предмети синагогального культу, опинилися в музейних збірках Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві та Всеукраїнського музею єврейської культури у м. Одесі. Колекція предметів синагогального культу зберігалася в повоєнні роки в Одеському історико-археологічному музеї і була передана до Київського історичного музею в 1958 році, а зараз також входить до фондів Музею історичних коштовностей України.

Чи не найбільше оповиті таємницею в історії колекцій музею роки Великої Вітчизняної війни. Дуже часто відвідувачі запитують: “А як вдалося зберегти ці скарби зі старих колекцій під час війни?”. Оскільки документи, що про все це оповідали, були доступні дуже обмеженому колу осіб, це давало простір

для створення майже легендарних оповідань. Щоб назавжди позбутися цих домислів, звернемося до документальних матеріалів, що зберігаються в фондах Музею історичних коштовностей України.

Зважаючи на тривожну міжнародну ситуацію у Європі, Народний Комісаріат Просвіти України видав директиву № 873/1 від 27 листопада 1933 р. про передачу музейних цінностей з дорогоцінних металів на зберігання до Держбанку. Відповідно до цієї постанови Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка протягом 8 січня - 8 березня 1934 року здійснив передачу на збереження до Київської обласної контори Держбанку всіх музейних експонатів з дорогоцінних металів, про що було складено 37 актів на 151 аркуші.

Трохи пізніше, 26 березня - 1 квітня 1934 р. таку ж передачу провів колишній Музей мистецтв. Збереглися 2 акти на 18 аркушах, які говорять про те, що скіфські золоті прикраси, ювелірні вироби часів Київської Русі, візантійські та грузинські емалі з колекції Б.І. Ханенка - все це було передано на зберігання в Київську обласну контору Держбанку у 1934 р.

З початком Великої Вітчизняної війни всі музейні експонати, що знаходилися на зберіганні в Київській обласній конторі Держбанку, були відправлені до Держсховища в Москві, звідки з іншими матеріальними цінностями були евакуйовані до Уфи.

В жовтні 1946 р. всі експонати повернулися до Києва. Таким чином, жоден дорогоцінний музейний предмет, з тих, що надійшли до Київського історичного музею до 1934 р., не загинув. Яка доля спіткала експонати з дорогоцінних металів і коштовного каміння, що надходили до музею з 1934 до 1941 рр., невідомо. Відповідь на це запитання ускладнюється ще й тим, що інвентарні книги історичного музею зникли під час війни.

З часу свого заснування Музей історичних коштовностей України постійно проводив роботу по науковому комплектуванню фондів. Фондово-закупівельною комісією було відібрано і закуплено тисячі предметів музейного значення різних епох як від приватних осіб, так і від організацій, таких, наприклад, як Київське ВО "Ювеліпром" та інші. Багато експонатів до музею передали безкоштовно Республіканська, Київська та Бориспільська державні митниці, що завжди стоять на сторожі державних інтересів і повертають народові його національне надбання.

Неоціненний внесок зробив Інститут археології НАН України, який протягом 1964-1986 рр. передав музею близько 38 тисяч експонатів з дорогоцінного металу. Найбільша в світі за чисельністю колекція так званого "скіфського золота" є гордістю не лише музею, але й всієї держави. Вагомий внесок зробили також Дніпропетровський та Донецький державні університети, які передали до музею дорогоцінні знахідки з розкопок, що вели кафедри археології цих учбових закладів.

Якщо на час заснування музею предметів археології та ужиткового мистецтва було понад 14 тисяч, то тепер основний фонд музею нараховує 56 тис. музейних експонатів з дорогоцінних металів та шляхетного каміння.

Експонати Музею історичних коштовностей України - це літопис української історії у золоті та сріблі від бронзового віку до пізніх кочовиків, від найвищого розквіту Київської Русі за князів Володимира і Ярослава Мудрого до наших часів.

Художня обробка дорогоцінного металу на території сучасної України налічує декілька тисяч років. За стародавніми віруваннями, руди різних металів були частиною священної плоти Матері-Землі; в її надрах вони зростали подібно плоду, від чого й саме здобуття металів та їх обробка набували змісту сакрального обряду.

Неперевершеної краси досягають вироби із золота у скіфський та сарматський часи (VII ст. до н.е. - III ст. н.е.). Деякі дослідники вважають, що частина унікальних скіфських прикрас виготовлена з донецького металу. Сучасні зовсім неповні дані вказують, що золото (як і мідь) в стародавніх виробках степової України походить з родовищ Карпат, Кавказу, Балкан, а, можливо, - і з південніших регіонів. З цим припущенням не розходяться і дані досліджень, що провадилися фахівцями Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України разом з науковцями Музею історичних коштовностей України. Мікрозондові дослідження фрагментів золотих прикрас із дев'яти поховань скіфського часу різних районів країни свідчать, що більшість з них виготовлено з низькопробного малоглибинного золота, яке може мати трансільванське, балканське, малоазійське чи кавказьське походження.

Для обробки дорогоцінних металів застосовували різноманітні техніки: лиття, карбування, тиснення, штамповку, скань, зернь, чернь та інші. Здавна застосовувалася і техніка інкрустації емальми та вставками дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння. В сполученні з золотом або сріблом ця розмаїта гама

кольорів, таємниче сяйво, холодний блиск чи, навпаки, ніби завмерле полум'я робить стародавні прикраси ще привабливішими та сповненими потаємного змісту. Наші пращури добре знали лікувальні властивості мінералів та вірили в їх магічну силу.

Найяскравіші сторінки історії розвитку ювелірного мистецтва на території України знайшли відображення в експонатах Музею історичних коштовностей України. Серед них - прикраси одягу, зброї, кінського спорядження, предмети побуту, культові речі, особисті прикраси.

В 1987-1988 рр. в музеї була проведена повна переапробація експонатів з дорогоцінних металів і коштовного каміння, в якій брали участь фахівці високого класу ІІ пробірних інспекцій з різних міст тодішнього Союзу. Якщо на виробах XVIII-XX ст. здебільшо присутні клейма майстрів та проби металу, то для археологічних експонатів визначення проби має велике значення не тільки для їх обліку і зберігання, але й для наукового опису.

Фонди музею складаються з таких основних розділів: археологічні предмети скіфо-античного часу, археологічні знахідки періоду ранніх слов'ян та Київської Русі, предмети ужиткового мистецтва, що були поширені в Україні з кінця XVI до XX ст., а також роботи сучасних українських художників-ювелірів. Цьому поділу відповідають і розділи експозиції, що розміщена в 9-ти залах.

Відкривають експозицію вироби доскіфського часу VIII ст. до н.е., знайдені під час розкопок поховань киммерійців - племен, що першими згадуються в давньогрецьких та ассірійських писемних джерелах.

Згодом їх підкорили племена скіфів, що з'являються в причорноморських степах у VII ст. до н.е. Скіфи були не єдиним народом, а об'єднували племена різного етнічного походження. Від них лишилися залишки великих і малих поселень і безліч могил під високими насипами - курганамі, цими своєрідними земляними пірамідами українських степів. Старожитності скіфів займають одне з центральних місць в експозиції музею і серед них, зірками першої величини, сяють такі шедеври скіфо-античного ювелірного мистецтва, як золота пектораль з кургану Товста Могила (розкопки 1971 р. Б.М. Мозолевського), що набула світового визнання і є своєрідним символом нашого музею, срібна чаша з Гайманової Могили

(розкопки 1969-1970 рр. В.І. Бідзілі), золотий “шолом” з Передерієвої Могили (розкопки 1988 р. А.О. Моруженко).

Поява скіфів у степах України збігається з колонізацією греками Північного Причорномор'я. Починаючи з VII ст. до н.е. тут з'являються їхні міста-колонії: Ольвія, Тіра, Херсонес (на території сучасного Севастополя), Пантікапей (сучасна Керч), які стають центрами виробництва і розповсюдження виробів античного мистецтва, котрі можна побачити у вітринах експозиції.

У збірці музею бачимо дорогоцінні прикраси гунів, аварів, печенігів, половців, монголо-татар - пізніх кочовиків, що залишили свій слід в нашій історії.

Серед ювелірних виробів східних слов'ян та майстрів Київської Русі найпочесніше місце займають прикраси, виконані в техніці перегородчастих емалей. Тут відчувається вплив візантійської культури - найпередовішої в Європі на той час. Такі деталі князівського убору, як діадеми та барми, виконували за індивідуальними замовленнями: їх виготовляли в одному екземплярі. Шедевром ювелірного мистецтва часів Київської Русі є золота діадема другої половини XII ст. зі скарбу, знайденого в 1900 р. поблизу с. Сахнівка на Черкащині.

Нащадками майстерності ювелірів Київської Русі по праву першородства стали українські золотарі. Серед виробів XVII-XVIII ст., виконаних в стилі барокко, досконалістю форм, технічних прийомів, вишуканим смаком відзначаються роботи київських майстрів золотої і срібної справи таких, як І. Равич, І. Білецький та інших. У цьому розділі експозиції можна побачити багатобарвні живописні емалі і весь спектр кольорів дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння, що прикрашає митри, потири, панагії, тощо.

У другій половині XIX ст. в Києві була заснована найбільша в Україні ювелірна фабрика Й. Маршака, вироби якої цінувалися на внутрішньому і зовнішньому ринках на рівні з виробами всесвітньо відомого К. Фаберже.

В Україну у XVII-XX ст. надходили у великій кількості вироби російських майстрів, зразки яких представлені в окремому розділі експозиції. Заможне міське населення використовувало в побуті коштовні предмети, зроблені в широко відомих центрах Європи, а колекціонери-аматори збирали не тільки зразки західно-європейського, але і східного ювелірного мистецтва.

Сучасне ювелірне мистецтво України має свої корені в глибокій давнині і продовжує національні традиції XVI - початку XX ст. Творчим доробкам художників-ювелірів були присвячені кілька виставок сучасного ювелірного мистецтва в стінах Музею історичних коштовностей України, під час яких відбиралися і закуповувалися кращі твори. Ці авторські роботи виготовлені в різних регіонах України і мають свої художні і стильові особливості, але об'єднує їх те, що всі вони виконані в тій чи іншій мірі в національних традиціях у поєднанні з сучасним баченням гармонії ліній, форм, кольорів. Серед них роботи таких провідних майстрів, як В. Хоменко, В. Друзенко (Київ), А. Погорецька (Одеса), Н. та О. Косенки (Дніпропетровськ), О. Міхальянц, Є. Федоров (Симферополь) та інші.

Два відділи музею - експозиційний та відділ фондів проводять велику наукову діяльність. Це не тільки наукова атрибуція і паспортизація музейних цінностей, але й велика дослідницька робота, яка дозволила науковим співробітникам підготувати і захистити кілька дисертацій, написати і видати велику кількість статей і публікацій. Науковці музею беруть участь у конференціях та міжнародних симпозиумах, організовують і проводять конференції в стінах музею, готують каталоги численних виставок.

За інтенсивною виставковою діяльністю не можна забувати про те, що одним з найважливіших завдань, які стоять перед кожним музейним закладом є насамперед збереження культурно-історичних цінностей в інтересах національної та світової культури.

У Музеї історичних коштовностей України реставраційна майстерня існує з 1969 р. Планомірна копітка робота по реставрації і консервації художниками-реставраторами О. Шептюковим, В. Баглеєм, А. Мадяром, С. Шклярівим, О. Горенко, А. Москаленко, І. Саранченко дозволила за цей період відновити понад 20 тис пам'яток ювелірного мистецтва різних епох.

З 1988 р., одночасно з початком ґрунтовного наукового дослідження колекції іудаїки, яка нараховує біля 400 предметів, почалася їх реставрація. Вона дала можливість поповнити постійно діючу експозицію, здійснити кілька виставок, підготувати та видати каталоги та інші публікації пам'яток єврейської культури.

Зважаючи на скрутне становище нашої матеріально-технічної бази в справі реставрації деяких унікальних експонатів Музею історичних коштовностей України допомогу

надавали кращі реставраційні центри Європи. Так у 1990 р. провідним реставратором по металу Угорського Національного музею Г. Баті був відреставрований меч X ст. з поховання давньоруського воїна.

У 1991 р. музей брав участь у великій науковій виставці "Археологія України. Золото степу", котра проводилася в м. Шлезвігу в Німеччині. Під час її роботи реставратор Археологічного музею Землі Шлезвіг-Гольштейн доктор Г. Ставінога відреставрував металевий з золотою плакіровкою шолом та срібну позолочену курільницю з поховання половецького хана XIII ст.

У Реставраційному центрі при Римсько-Германському музеї м. Майнца доктор М.-А. Фехт за участю з української сторони В. Баглея та О. Мінжуліна відреставрувала унікальні експонати скіфо-античного періоду: срібну чашу і золотий шолом зі сценами битви скіфських воїнів.

Кілька експонатів скіфського часу було відреставровано на базі Музею історії мистецтв у Відні (Австрія). Хочеться ще раз скласти подяку всім; хто брав безпосередню участь у відродженні національних скарбів України.

Така плідна і різнопланова робота, що її провадить колектив Музею історичних коштовностей України ось вже 30 років, була б неможлива без зусиль дирекції та наукової частини Національного музею історії України. Глибока подяка науковцям Інституту археології НАН України, фахівцям Державної пробірної палати України і Гемологічного центру та інших установ і організацій за підтримку, допомогу і співпрацю.